

Г. М. Свіденськакандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет**О. О. Мамедова**магістрант факультету психології, економіки та управління
Донбаський державний педагогічний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СФОРМОВАНOSTI ТИПІВ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

У статті надано теоретичний аналіз проблеми «Я-концепції», її багатопланової будови й особливостей формування. Встановлено наявність різних підходів до визначення психологічних особливостей розвитку цього феномену в період підліткової кризи. Виявлено інтроєктивний характер розвитку самосвідомості особистості в перехідний період. Зафіксовано відсутність у науковій літературі даних щодо зовнішніх детермінант розвитку самосвідомості в цей віковий період. Зроблено припущення, що в підлітковому віці розвиток самосвідомості особистості відбувається насамперед завдяки активній динаміці дотичних психічних процесів. Запропоновано розширення концептуальної бази дослідження та введення до базового переліку структури елементів самосвідомості таких узагальнених за змістом її компонентів, як: «Я-образ», «Я-концепція», самооцінка тощо. Представлено результати експериментального дослідження типів сформованості «Я-концепції» у старших підлітків. Визначено відмінності в показниках рівня рефлексивного уявлення підлітків. Визначено зміст «Я-образу», знання свого «Я», почуття «Я», оцінку «Я», ставлення до свого «Я». Виявлено типи сформованості «Я-концепції»: «несформована, розмита «Я-концепція»», «фрагментарна, одностороння «Я-концепція»», ««Я-концепція», що розвивається, прагне до повноти, чіткості»; «чітка, добре наповнена «Я-концепція»». Проаналізовано основні складники типів самосвідомості підлітків, як-от: зміст «Я-концепції», знання свого «Я», почуття «Я», оцінка «Я», ставлення до свого «Я». Доведено, що несформована «Я-концепція» характеризується відсутністю рефлексивних умінь, бідною структурою «Я-образу», нечіткими поверхневими знаннями складників своєї «Я-концепції», напруженням, невпевненістю проживання лише окремих складників свого «Я», слабкою оцінкою свого «Я» та ставлення до нього. Як ознаки розвинутої «Я-концепції» визначено: схильність до рефлексії; розвинуті рефлексивні вміння; оформлена, багата, цілісна структура «Я-образу»; упевнені, позитивні почуття до свого «Я» та самооцінка майже всіх показників «Я»; прийняття себе, задоволеність своїм «Я». На підставі отриманих результатів зроблені висновки та запропоновано перспективи подальших наукових досліджень.

Ключові слова: самосвідомість підлітків, підліткова криза, самооцінка, структура «Я-образу», рефлексивні вміння.

Постановка проблеми. Психодіагностика самосвідомості традиційно спрямована на виявлення продукту самосвідомості – уявлення про себе. Водночас визначається, що «Я-концепція» – не просто продукт самосвідомості, але є суттєвим чинником детермінації поведінки людини, таке внутрішньособистісне утворення, що багато в чому визначає напрям її активності, ціннісні орієнтації, поведінку в ситуаціях вибору, контакти з людьми.

Традиційно аналіз «Я-образу» дозволяє виділити в ньому два істотні аспекти: знання про себе та самоставлення. У процесі життя людина пізнає себе і накопичує про себе знання, які становлять змістовну частину її уявлень про себе – її «Я-концепції». Цілком очевидно, що знання про себе самій їй небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок, стає предметом її більш-менш стійкого самостав-

лення. Самоставлення, у свою чергу, як показують результати факторного аналізу, виявляється структурно-складним утворенням, що включає як загальне, глобальне почуття за чи проти самого себе, так і більш специфічні виміри – самоповагу, аутосимпатію, самоінтерес чи близькість до самого себе, очікуване ставлення інших [1]. Однак не все досягається в собі самому і не все у власному самовідношенні ясно усвідомлено; деякі аспекти «Я-образу» вислизують від свідомості, тобто залишаються неусвідомленими. У зв'язку із цим виникає низка принципів методологічних проблем психодіагностики самосвідомості.

Одна з найбільш актуальних – необхідність розмежовувати самоопис випробуваного (його «Я-концепцію») і його оцінку самого себе. Виділити цю оцінку в самописах і навіть відокремити її від словесного самоопису можна, проте відокремити

знання від оцінки виявляється вкрай важко, якщо взагалі можливо.

Ці питання і низка інших не раз служили предметом методологічного аналізу (R. Wylie, 1974 p.; R. Burns, 1979 p.). Так, серед іррелевантних чинників, що впливають на самоопис і його інтерпретацію (крім релевантного чинника – самої «Я-концепції»), розглядаються соціальна бажаність описуваних рис, тактика самопрезентації (самоподачі), галузь саморозкриття, ідентифікованість чи анонімність відповідей, тактика погоджуватися чи не погоджуватися із твердженнями, характер і ступінь обмежень у формі відповідей на питання (пункти), контекст усієї процедури діагностики, настанови, очікування й інструкції, способи підрахунку індексів і статистичні процедури. Крім цього, свою роль відіграють рівень інтелектуального розвитку, настанови щодо ставлення до дослідника, почуття психологічної безпеки і комфорту в ситуації тестування тощо [1, с. 246].

Прогрес у вирішенні цих методологічних проблем психодіагностики виявився пов'язаним із просуванням у розумінні психологічної суті самого процесу самосвідомості та його підсумкового продукту – «Я-концепції».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукових праць, присвячених вивченню проблеми самосвідомості підлітків, свідчить про те, що всі питання досить інтенсивно і глибоко розробляються на теоретичному рівні

Самосвідомість являє собою складну, багатомірну психологічну складову частину особистості, окремі аспекти якої широко вивчаються як у вітчизняній, так і у світовій науці. За напрямом вивчення особливостей самосвідомості та її складників «Я-концепції» та «Я-образу» особистості працювали такі видатні психологи, як: Р. Бернс, М. Боришевський, А. Деркач, Е. Еріксон, А. Іващенко, О. Старовойтенко й інші. «Я-концепція» – це система уявлень про самого себе або «настанова щодо власної особистості» у перехідний підлітковий період, це динамічна психологічна величина, яка дуже залежить від глобальних суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення [2; 3].

Розгляд проблем самосвідомості неможливий без звернення до «Я» – однієї з найзагадковіших категорій, що виходить, подібно до категорії особистості, далеко за межі психологічної науки. Стаття О. Старовойтенко «Генез «Я» у ставленні до Іншого» розкриває авторську концепцію виявлення форм даного генезу. У статті представлена модель генезу «Я» залежно від повноти й якості реалізації ставлення до Іншого у вимірах «між Я і Іншим», «Я-в-Іншому», «Інший-у-Я», «Я-в-собі» [3, с. 117–135].

І. Яворська-Ветрова у своїй праці висвітлює психологічні дослідження таких феноменів, як самоконститування, самодетермінація, самоцінність, самоефективність в їхньому зв'язку з роз-

витком самосвідомості особистості. Авторка дає визначення та сутність феноменів, їхню структуру та чинники формування, функціонування в різні періоди онтогенезу, вплив на розвиток самосвідомості та поведінки особистості [4, с. 851–862].

Н. Мусіяка проаналізувала різні концептуальні парадигми та показала, що попри поняттєву простоту самооцінки, навряд чи можна знайти інший психологічний концепт, який би так строкато і мозаїчно був «уплетений» у термінологічний контекст. Самооцінка, ставлення до самого себе, самоставлення, образ «Я», «Я-концепція», картина «Я», самоприйняття, самоповага, задоволення собою, уявлення про себе, рівень домагань – це тезаурусне коло, усередині якого наявні щільні термінологічні зв'язки з різновекторною спрямованістю [5, с. 233–241].

Мета статті – визначення та надання характеристик типів сформованості «Я-концепції» старших підлітків.

Виклад основного матеріалу. Самосвідомість підлітка – це новий і дуже істотний рівень формування його особистості. Для даного рівня самосвідомості специфічним є те, що тут уже має місце не просто система актів, включених у психічне життя суб'єкта, що розвивається, поруч з іншими її функціями. У підлітковому віці вперше в розвитку особистості акти самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самовідношення, саморегулювання поведінки й діяльності – стають однією з необхідних потреб особистості. У свою чергу, потреба в самосвідомості стимулюється виникненням у цьому віці іншої найважливішої потреби – у самовихованні, у цілеспрямованому прагненні змінити себе у зв'язку з усвідомленням власних психологічних невідповідностей зовнішнім вимогам, ідеалам, моральним зразкам, яким треба відповідати.

Аналіз літератури дозволяє оцінювати підлітковий вік як період найбільш складного й суперечливого розвитку самосвідомості підлітка, формування стійкої і структурованої «Я-концепції». На наш погляд, процес формування «Я», «Я-концепції» як результуючого процесу самосвідомості можна проілюструвати такою схемою, запропонованою Д. Хамачек (D. Hamachek) [6, с. 231].

Багато вітчизняних учених використовують як адаптовані закордонні методики, так і створені ними самостійно. Самосвідомість, «Я-концепція», «Я-образ» досліджуються за допомогою різних методик, застосованих залежно від мети дослідження

За допомогою методики «Автопортрет» [7, с. 143–145] нами виявлено чотири типи сформованості «Я-концепції». Ці типи значно відрізнялися якістю самоузагальнень, що було показником рівня розвитку «Я-концепції» (див. табл. 1). Це дало нам підстави для констатування наявності в підлітків, що брали участь у дослідженні, підліткової кризи.

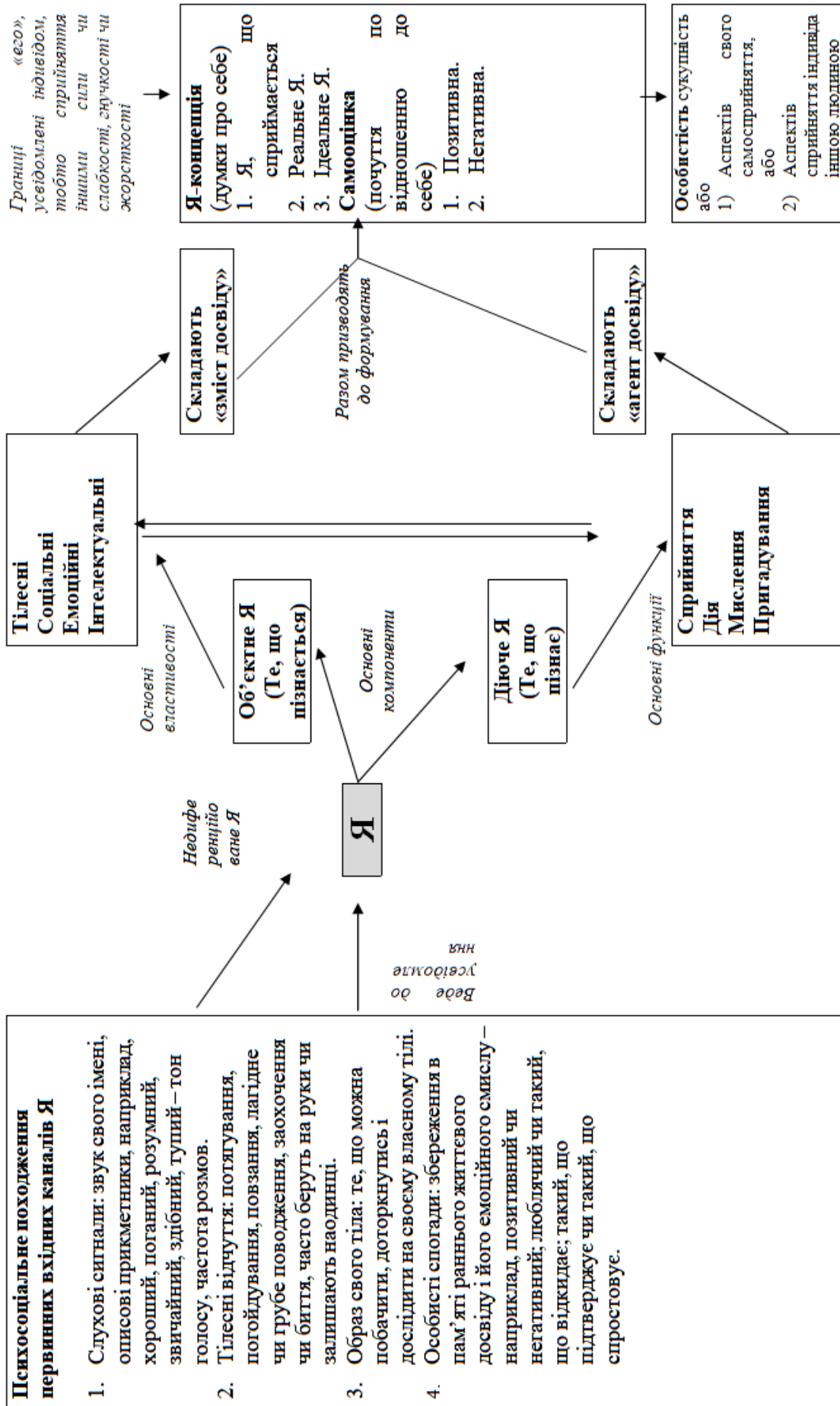

Рис. 1. Схематичний огляд розвитку «Я» за Д. Намачек

Основною складовою частиною типів є особливості самосвідомості підлітків, які досліджувалися за допомогою методики експрес-діагностики самосвідомості О. Старовойтенко. Ця методика дала можливість виокремити такі показники самосвідомості, як: зміст «Я-образу», знання свого «Я», почуття «Я», оцінка «Я», ставлення до свого «Я». Розглянемо, яким саме чином ці показники проявляються у представників різних типів сформованості «Я-концепції» (див. табл. 2).

Надаємо більш детальну характеристику складника «Я-концепції» – змісту «Я-образу».

Зміст «Я-образу» зазвичай описується за допомогою системи категорій – груп висловлювань про сфери дійсності, різні сторони власного внутрішнього життя, які особистість використовує для самоопису.

У даній методиці необхідно було відповісти на запитання «Хто Я?». Для оброблення отриманих даних використовувався підрахунок загальної кількості відповідей та наповненість категорій.

Однак спостерігалось велике відхилення в кількості висловлювань (= 4,476): деякі підлітки легко продукували 20 та 25 відповідей, інші – лише 8–10. Загальна продуктивність роботи досліджуваних підлітків досить висока: середня кількість відповідей підлітків дорівнює 18,4%.

Спостерігаються і деякі відмінності у відповідях хлопців і дівчат. Для хлопців характерне жорстке дотримання інструкції, превалюють відповіді у вигляді окремих слів. Дівчата намагаються точніше описати себе, дають більш розгорнуті та деталізовані відповіді.

Зупинимося на загальних відмінностях виділених типів.

Перший тип «*Несформована, розмита «Я-концепція»*».

Представники даного типу навели невелику кількість висловлювань про себе, своє «Я». Середня кількість відповідей становить 10,4 (у хлопців – 10,7, у дівчат – 10,2) за незначного відхилення: від 8 до 10 відповідей. Достатньо великим був і відсоток відмов від відповідей – 30% від загальної кількості підлітків, які увійшли до даного типу.

Специфікою відповідей представників даного типу є те, що найчастіше згадуваними виявилися формально-біографічні та соціально-рольові відомості. Серед найбільш популярних відповідей були такі: «я – учень / учениця»; «я – хлопець / дівчина»; «я – Сергій / Оксана» тощо. Саме цей показник має значні статистично значущі розбіжності з кількістю представників 3-го та 4-го типів («Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості») та «*Чітка, добре наповнена «Я-концепція»*»), які давали такі ж самі відповіді, але дуже рідко. Т-критерій Стьюдента дорівнює, відповідно, 2,5184 та 2,3845 (рівень значущості: $p < 0,05$).

На другому місці за своєю значущістю для підлітків – представників даного типу є стосунки з оточенням. Тут також спостерігаються значні розбіжності з відповідями представників 3-го та 4-го типів. Т-критерій Стьюдента дорівнює, відповідно, 3,1474 та 3,3927 ($p < 0,05$).

Ще одним показником, який значно відрізняє представників даного типу, є те, що серед популярних відповідей були описи особливостей влас-

Таблиця 1

Загальні відмінності типів сформованості «Я-концепції»

«Несформована, розмита «Я-концепція»»	«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»»	««Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості»	«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»»
Буквальне, портретне зображення себе	Буквальне, портретне та наглядно-символічне зображення себе	Наглядно-символічне зображення себе	Абстрактно-символічне зображення себе

Таблиця 2

Загальні відмінності типів сформованості «Я-концепції»

Типи сформованості «Я-концепції»	Особливості самосвідомості (експрес-діагностика самосвідомості за методикою О. Старовойтенко)
«Несформована, розмита «Я-концепція»»	Відсутність рефлексивних умінь; бідна структура «Я-образу»; нечітке, пасивне, поверхнєве знання складників своєї «Я-концепції»; напруження, невпевненість, проживання лише окремих складників свого «Я», оцінка свого «Я» та ставлення до нього проявляються слабо.
«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»»	Початковий рівень розвитку рефлексивних умінь; фрагментарна, неповна, нечітка структура «Я-образу»; впевнене, позитивне почуття до окремих складників «Я-образу» та позитивна, висока їх самооцінка – «Я-зовнішнє», «Я та інші», «Я в дії», «Мої якості»; амбівалентне, суперечливе ставлення до свого «Я»; задоволеність окремими складниками «Я».
««Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості»	Наявність рефлексивних здібностей; рефлексивні вміння розвинуті недостатньо; неповна структура «Я-образу»; невпевнене, амбівалентне самоставлення; нестійкі почуття до свого «Я»; наявність суперечностей; схильність до ідеалізації «Я»; позитивна самооцінка лише деяких аспектів своєї «Я-концепції».
«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»»	Схильність до рефлексії; розвинуті рефлексивні вміння; оформлена, багата, цілісна структура «Я-образу»; впевнені, позитивні почуття до свого «Я» та самооцінка майже всіх показників «Я»; прийняття себе, задоволеність своїм «Я».

ної поведінки, що майже відсутнє у представників 3-го та 4-го типів (t -критерій Стьюдента дорівнює, відповідно, 2, 3362 та 2,6372, $p < 0,05$).

Найменш популярними, на відміну від підлітків інших типів, для підлітків даного типу були варіанти відповідей, які можна віднести до категорій: «почуття, мотиви, переживання»; «самооцінка, прийняття себе, якості характеру»; «життєві плани»; «цінності, права, обов'язки, ідеали». Для них ці сфери життя особистості не є головними на даному етапі, вони не проявляються в самосвідомості таких підлітків, не рефлексуються. Тут також є значущі розбіжності із представниками 3-го та 4-го типів.

Підлітки – представники другого типу «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»» продемонстрували ідентичні результати. Розбіжності між показниками представників першого та другого типів незначущі.

Подібними є результати представників 3-го та 4-го типів: «*«Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості» та «Чітка, добре наповнена «Я-концепція»»* (розбіжності незначущі за t -критерієм Стьюдента).

Для представників даних типів значно підвищується значення таких категорій: «самооцінка, прийняття себе»; «почуття, мотиви, переживання». Також дуже важливими є «цінності, права й обов'язки, ідеали»; «вміння, інтереси, здібності, інтелект»; «життєві плани».

Самоописи в підлітків даного типу характеризуються більшою суб'єктивністю, психологічністю, вміщують більше описів власних переживань, почуттів, ідеалів. Вказується також на зміну власних якостей характеру, на процес дорослішання, росту, зміни зовнішнього вигляду. Дуже часто описи мають характер звернення до свого «Я», розмірковувань про себе.

Такого роду відповіді засвідчують те, що представники цих типів мають більш високий рівень розвитку самосприйняття та навичок рефлексивного аналізу.

Є деякі відмінності у відповідях хлопців і дівчат. Дівчата більш схильні давати характеристики своїм емоційним особливостям: «завжди весела», «сумна, іноді засмучена». Хлопці частіше згадують моральні якості та якості, які вказують на ставлення до інших людей: «доброзичливий», «товариський», «поважаю друзів» тощо. Хлопці частіше за дівчат називають здібності: «розумний», «талановитий».

У самоописах дівчат популярними є опис родинних зв'язків та сімейних відносин: «дочка своїх батьків», «донька та сестра», «улюблена внучка». Дівчата частіше пишуть про своє уявлення про майбутнє: «майбутня дружина та мати», «у майбутньому – вчителька», «через кілька років – студентка престижного вузу» тощо.

Висновки. На основі результатів проведеного дослідження нами виділені типи, що мають свої специфічні характеристики, а саме: «зміст «Я-образу»», «знання свого «Я»», «почуття «Я»», «оцінка «Я»», «ставлення до свого «Я»». Характеристики самосвідомості підлітків, які увійшли до різних типів, відображається в таких назвах: «Несформована, розмита «Я-концепція»», «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»», ««Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості», «Чітка, добре наповнена «Я-концепція»». Суттєву роль у формуванні самосвідомості в період підліткової кризи відіграють такі чинники: самооцінка, самовідношення, «Я-образ», «Я-концепція».

У поступовому процесі пізнання власних якостей у підлітка зберігається та ж сама послідовність, що й у пізнанні якостей іншої людини, тобто спочатку виділяються суто зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням окремих видів діяльності, і, нарешті, особистісні якості, більш приховані властивості внутрішнього світу. С. Рубінштейн зазначав, що самопізнання підлітка проходить декілька етапів: «<...> від наївного невідання щодо самого себе до все більш поглибленого самопізнання, що з'єднується потім з усе більш визначеною, а іноді й різко коливаючою самооцінкою. У процесі цього розвитку самосвідомості центр ваги для підлітка все більш переноситься від зовнішньої сторони особистості до її внутрішньої сторони, від відображення більш-менш випадкових рис до характеру загалом» [8, с. 679].

Література:

1. Бодалев А., Столин В., Аванесов В. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 440 с.
2. Боришевський М. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія. Суми: Вид. будинок «Еллада», 2012. 608 с.
3. Старовойтенко Е. Генез Я в отношении к Другому. *Психологические исследования личности: история, современное состояние, перспективы*. Москва : Когито-центр, 2016. С. 117–135.
4. Яворська-Ветрова І. Теоретичний аналіз феноменів особистісного становлення в контексті розвитку самосвідомості у сучасних наукових дослідженнях. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Вип. 18. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. С. 851–862.
5. Мусіяка Н. До проблеми оцінкових ставлень у вітчизняній психологічній думці. *Актуальні*

- проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2013. Т. XII : Психологія творчості. Вип. 17. С. 233–241.
6. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 624 с.
7. Большая энциклопедия психологических тестов / автор-сост. А. Карелин. Москва : Эксмо, 2006. 416 с. С. 143–145.
8. Рубинштейн С. Самосознание личности и ее жизненный путь. *Основы общей психологии* / С. Рубинштейн. Санкт-Петербург : Питер, 1998. С. 634–644.

Svidenska H. M., Mamedova O. O. Psychological peculiarities of formation of the types of self-conception of late adolescents

The article presents the theoretical analysis of the problem of the Self-conception, its multifaceted structure and the peculiarities of formation. The existence of different approaches to the definition of psychological peculiarities of the development of this phenomenon in the period of the teenage crisis has been established. The introjective character of the development of self-awareness of the personality at the transitive period is revealed. There is a lack of data concerning the external determinants of self-awareness at this age period in the scientific literature. It is assumed that in the adolescence the development of personality self-awareness occurs primarily due to the active dynamics of tangible mental processes. The expansion of the conceptual framework of the study and the introduction of such generalized components as "Self-image", "Self-conception", self-esteem, etc. into the basic list of the elements of self-awareness structure is proposed. The results of the experimental study of the types of the formation of the "Self-conception" in late adolescents are presented. Differences in the indicators of the level of reflexive representation of adolescents are determined. The content of the "Self-image", the knowledge of one's own "Self", the sense of one's own "Self", the assessment of one's own "Self", the attitude towards one's own "Self", is determined. The types of formation of the Self-concept are revealed: the "unformed, blurred "Self-conception"", the "fragmentary, one-sided "Self-conception"", the "Self-conception", which is developing, striving for completeness, clarity, the "clear, well-filled "Self-conception"". The main components of the types of adolescents' self-awareness are analyzed: the content of the "Self-conception", the knowledge of one's own "Self", the sense of one's own "Self", the assessment of one's own "Self", the attitude towards one's own "Self". It is proved that the unformed Self-conception is characterized by the absence of the reflexive skills, the poor structure of the "Self-image", the fuzzy superficial knowledge of the components of one's own "Self-conception", the tension of the uncertainty of living only certain components of one's own "Self", the weak assessment of one's own "Self" and attitude towards one's own "Self". The distinctive qualities of the developed "Self-conception" are the following ones: the tendency for reflection; the developed reflexive skills; the formed, rich, integral structure of the "Self-image"; the sure, positive feelings to one's own "Self" and self-esteem of almost all the indicators of the "Self"; self-acceptance, self-gratification of one's own "Self". Based on the results the conclusions are made and the prospects of further scientific studies are offered.

Key words: self-awareness of adolescents, teenage crisis, self-esteem, structure of "self-image", reflexive skills.